

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ЙИЛ ҲИСОБИ

Хайдаров Одил Эргашевич

Термиз давлат университети,

эркин тадқиқотчиси

hajdarovodil188@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада туркий халқларининг йил ҳисоби билан боғлиқ қарашлари ва унинг астрономик асосларининг моҳияти ҳамда одамларнинг вақт билан боғлиқ тасавурлари ва унинг хўжалик ҳаётидаги ўрни юзасидан қиёсий таҳлиллар берилган.

Калит сўзлар: вақт, йил, фасл, ой, астрономия, ҳисоб, қуёш, кун, хўжалик, фаолият, тасаввур, табиат, юлдузлар.

ABSTRACT

This article provides a comparative analysis of the views of the peoples of the world on the calculation of the year and the nature of its astronomical foundations, as well as people's ideas about time and its role in economic life.

Keywords: time, year, season, month, astronomy, calculation, sun, day, economy, activity, imagination, nature, stars.

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится сравнительный анализ взглядов народов мира на исчисление года и природу его астрономических основ, а также представлений людей о времени и его роли в хозяйственной жизни.

Ключевые слова: время, год, сезон, месяц, астрономия, расчет, солнце, день, экономика, активность, воображение, природа, звезды.

КИРИШ (ВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Жуда қадим замонлардан бошлаб инсон ўзини ўзи англашга интилиб яшаган. Олам ягона тизим бўлиб, ундаги барча нарса ва ходисалар ўзаро чамбарчас боғлиқ. Чексиз кўлам ва вақтга эга бўлган коинот курраи заминимизга, унда кечаётган барча ходисаларга: иқлим ўзгаришларига, микроорганизмлардан тортиб, барча тирик организмларга, флора ва фаунага, шу жумладан, инсон ҳаёти, унинг дунёга келиши, ривожланиши, улғайиши, саломатлиги, кайфияти, характери ва иш фаолиятига мунтазам ва жиддий таъсир кўрсатади. Ушбу жараёнлар объектив характерга эга бўлиб, бизнинг онгимиз, иродамизга боғлиқ бўлмаган қонуният тарзида кечади. Мазкур

қонуниятлар уларни англаб, ўрганиб бориш ҳамда ушбу жараёнларнинг муҳим тамойилларига амал қилиб яшашимизни тақозо этади. Акс ҳолда, бунинг оқибатида ҳаётимизда, турмушимизда муайян қийинчиликлар, муаммолар юзага келади. Баъзида эса йўл қўйилган хатоларимизни ўнглаб бўлмайдиган ва натижада кўплаб кўнгилсизликлар рўй беради.

Мучал ва буржларга оид билимларни ўрганиб ва унинг муҳим натижаларига амал қилиб бориш эса, ўз навбатида, ҳаётимизни гўзал ва ҳузурли тарзда олиб боришимизга ёрдам беради ва турли кўнгилсизликлардан огоҳлантиради. Астрология жуда кўхна илм соҳаси бўлиб, қадимдан ҳозирги замонгача ривожланиб ва ўрганилиб келинаётган астрономия фани билан чамбарчас боғлиқдир. Шунингдек, мучал ва буржларга оид билимлар, олинган натижалар ҳозирги замон педагогика, психология, тиббиёт, социология, сиёсатшунослик, бизнес, жисмоний маданият каби фан соҳаларида ҳам унумли ва самарали фойдаланиб келинмоқда. Юқорида билдирилган фикрлардан аёнки, қадим замонлардан аجدодларимиз мучал ва буржларга оид қонун-қоидаларга амал қилиб яшашга одатланганлар. Муайян давлат ҳаётида содир бўлган муҳим воқеалар: ҳарбий юришлар, давлат бошлиғининг ҳокимият тепасига келиши ва шу билан боғлиқ тантанали маросимлар, сарой ва ибодатхоналарнинг қурилиши, никоҳ маросимлари аниқ астрологик қонун-қоидалар, хулосаларга мувофиқ тарзда ўтказилган¹.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / LITERATURE REVIEW)

Ушбу мақолани тайёрлашда этнографлардан Ж. Фрейзер, Г. Снесарев, В. Басилов, С. Токарев, К. Шаниязов, Н. Лобачева, И. Жабборов, М. Жўраев, А. Аширов асарларида баён этилган назарий қоидалар ва услубий тавсияларга таянилди.

Мақоланинг манбалари сифатида ўз табиати ва аҳамиятига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиб ўрганилди. Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Қошғарий ҳамда К.Юнусовнинг Мучал ва буржлар: толеномалар, ҳамда Исажон Султоннинг Билга Хоқон асарларига мурожаат қилинган ҳолда таҳлил этилди.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Туркий халқларнинг энг қадимги ва илк ўрта асрларда қўллаган тақвимлари, йил ҳисоблари ҳақида жуда оз маълумотлар сақланиб қолган. Бу ҳақда маълумот берувчи манбалар Абу Райҳон Берунийнинг "Қадимги

¹ Мучал ва буржлар: толеномалар / Тузувчи муаллиф К.Юнусов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – 304 бет.

халқлардан қолган ёдгорликлар" ва Маҳмуд Қошғарийнинг "Девону луғотут турк" асарларидир.

Абу Райхон Беруний ўз асарининг уч жойида туркий халқлар тақвимини эслатиб ўтади. Асарнинг 103-саҳифасида қатор шарқ халқлари тақвимлари ҳақида гапириб турк ва ҳазарларни ҳам тилга олади: "Ҳинд, хитой, тибет, турк, ҳазар, хабаш ва занги каби бошқа миллатларнинг ойларига келсак, гарчи улардан баъзисининг номлари бизга аниқ маълум бўлса ҳам, то уларнинг барчасини билиш вақти келгунча баён этишдан тўхтадик".

Беруний иккинчи марта ўз асарининг 104-саҳифасида қуйидагиларни ёзади²: "Булар (яъни туркий халқлар тақвими)нинг миқдорлари, маънолари ва кайфиятларидан воқиф бўлмадим". Шундан кейин олим туркий халқлар тақвимидаги ўн икки ой номини беради: 1. Улуғ ой. 2. Кичик ой. 3. Биринчи ой. 4. Иккинчи ой. 5. Учтинчи ой. 6. Тўртинчи ой. 7. Бешинчи ой. 8. Олтинчи ой. 9. Еттинчи ой. 10. Саккизинчи ой. 11. Тўққизинчи ой. 12. Ўнинчи ой. Беруний мазкур саҳифада яна турк тақвими ҳақида гапириб "Турк жадвали" деган сарлавҳа остида ўн икки ҳайвон номи билан аталадиган ўн икки йиллик мучал ҳисобининг номларини ҳам келтиради: 1. Сичқон. 2. Уд (сигир). 3. Барс. 4. Товушқон (куён). 5. Луй (балиқ) 6. Йилон (илон). 7. Юнт (от). 8. Қўй. 9. Пичин (маймун). 10. Товуқ. 11. Ит. 12. Тўнғиз.

Юқоридагилардан маълум бўладики, туркий халқларнинг асосий тақвими мучал ҳисобидан иборат бўлган йилнинг ўн икки оyi Беруний келтирган номлар билан аталган. Бироқ Беруний туркий халқларда қадим замонлардан буён бирор воқеа асос қилиб олинган "Тарих боши" деб аталган, рақам билан ҳисоблаб келинадиган йил ҳисоби тўғрисида маълумот бермайди. Шу билан бирга юқорида айtilган ўн икки оyнинг кунлар миқдори, оддий ва кабиса йили, йилнинг бошланиши янги куннинг қачондан ҳисобланиши ҳам айtilмайди. Ҳар ҳолда қадимги туркий халқларда ҳам Яқин ва ўрта Шарқдаги бошқа тақвимларда бўлгани каби йил боши баҳорги тенгкунликдан бошланган. Чунки қадимги туркий халқлар қўллаган мучал йилининг биринчи куни баҳорги тенгкунликдан ҳисобланади.

XI-асрнинг буюк тилшунос олими Маҳмуд Қошғарий "Девону луғотут турк" асарининг биринчи жилдида туркий халқларнинг тақвими ҳақида қисқача тўхтаб ўтади. Маҳмуд Қошғарий ҳам Абу Райхон Беруний каби қадим замонлардан бери давом этиб келаётган тарих боши (эра) ҳақида ҳеч нарса

² Абу Райхон Беруний Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 133-152

демайди. Олим фақат Беруний келтиргани каби йилнинг ўн икки ойини беради. Маҳмуд Қошғарий туркий халқларда кунларнинг номи йўқлигини, араблар келгандан кейингина кунлар ҳафта ичидаги кун номлари билан айтилиши одат тусига кирганлигини қайд этади. Шундан сўнг тилшунос олим туркий халқлар азалдан мучал ҳисобидан фойдаланиб келаётганликларини ёзади. У мучал таркибига кирган ўн икки ҳайвон номини сичқондан бошлаб тўнғизгача санаб ўтади. Айрим олимларнинг фикрича туркий халқларда тарих боши (эра) бўлган ва у турк хоқонлигининг 571-йилда ўрнатилишидан бошланади³, дейдилар. Бу фикрни исботлаш учун Урхун-Энасой ёзувларида битилган қабр тошларидаги битикларга мурожаат қилайлик. Жумладан Култегин ёдномаси шундай тугалланади. "Култегин қўй йилида ўн еттинчи кунида ўлди. Тўққизинчи ойнинг йигирма еттисидан азасини ўтказдик. Биносини, нақшини, битиктошини Маймун йилида, еттинчи ойнинг йигирма еттисидан бутунлай тугатдик. Култегин қирқ етти ёшида вафот этди". Юқоридаги санани Хитой йилномалари билан қиёслаб ҳисобланганда мелодий 731-йилнинг 27-феврари келиб чиқади.

Билга хоқон ёдномасининг хотимаси шундай⁴: "Отам хоқон ит йили ўнинчи ойнинг йигирма олтисидан вафот этди. Тўнғиз йили бешинчи ойнинг йигирма еттисидан дафн маросимини қилдирдим". Ушбу сана 734-йилнинг 26-ноябрга мувофиқ тушади.

Урхун-Энасой ёзувидаги бошқа йирик ёдномаларда ҳам хотимада китобат тарихи юқоридаги тартибда берилади. Яъни ойнинг сони, унинг куни ва мучалдаги ҳайвон номи қайд этилади. Азалдан давом этиб келаётган тадрижий йил ҳисоби-тарих боши (эра) бўлганда, Абу Райҳон Берунийдек синчков олим албатта кўрсатиб ўтган бўлар эди. Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Қошғарий асарларида ва бошқа манбаларда туркий халқларнинг асл йил ҳисоби 12 ҳайвон номи билан аталувчи мучал ҳисоби билан юритилган. Бу ҳисоб туркий халқлардан ташқари мўғул ва хитой халқларида ҳам мавжуд. Бу ҳисоб кейинчалик Осиёнинг бошқа халқларига ҳам тарқалган.

НАТИЖАЛАР (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Мақолада замонавий этнологик усуллар ва янги илмий ёндашувлар асосида қадимги туркий халқлари аҳолисининг йил ҳисоби билан боғлиқ қарашлари ва астрономик кузатишларини ҳар томонлама махсус ўрганиш

³ Маҳмуд Қошғарий Девону луғотит-турк. – Тошкент: Фан, 1-жилд, 1963. – Б. 460

⁴ Исажон Султон: Билга Хоқон. – Т, 2022.

амалга оширилди; туркий халқларининг тақвимий ҳисоб-китоблари уларнинг астрономик асослари таҳлил қилиниб ёритиб берилди.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Йил ҳисоби маълум даражада кишиларнинг оилавий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётини тартибга солади. Улар муҳим аҳамиятга эга, чунки уларга эътибор қаратиб, кишилар кундалик ҳаёт фаолиятини тақсимлайдилар, турли уй-рўзғор ишларини бошлайдилар ва тугатадилар, жамият ҳаёти оқимининг бир хиллигини тартибга соладилар. Кишиларнинг меҳнат фаолияти билан боғлиқ календар маросимлар тупроқ унумдорлигини ошириш, чорва моллари сонини кўпайтириш ва оила фаровонлигини оширишга қаратилган. Улар йилнинг турли вақтларида амалга оширилса-да, уларнинг таркибий элементлари эътиқод, сеҳргарлик, маросим олови, ўсимликлар, совғалар ва қурбонликлардир.

REFERENCES

1. Абу Райҳон Беруний Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 133-152
2. Маҳмуд Қошғарий Девону луғотит-турк. – Тошкент: Фан, 1-жилд, 1963. – Б. 460
3. Умар Хайём. Наврўзнома. – Тошкент: Меҳнат, 1990. – Б. 10-22
4. И.А.Климишин - “Календарь и хронология”. М. 1985
5. Е.Бикерман. “Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность”. М. 1976
6. К.Юнусов. Мучал ва буржлар: толеномалар – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – 304 бет.
7. Исажон Султон: Билга Хоқон. – Т, 2022. – 240 бет
8. Хайдаров, О. Э. (2022). СУРХОН ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ ЁЗ ВА КУЗ МАВСУМИ БИЛАН БОҒЛИҚ МАРОСИМЛАРИ ВА УРФ-ОДАТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(7), 134-140.
9. Mustafayev, U. U. (2021). YANGI O ‘ZBEKISTON: QADRIYATLAR VA FALSAFIY FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI BO ‘YICHA AYRIM MULOHAZALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 568-577.
10. Турсунов, С. Н. (2021). СУРХОН ВОҲАСИДА СОВЕТ РЕЖИМИНИНГ ЎРНАТИЛИШИ. *ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ*, (SI-3).

-
11. Тўраев, Б. (2019). ҚАДИМИЙ ТУРКИЙ ТИЛДА БИТИЛГАН ҚЎЛЁЗМАЛАРНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ. *INFOLIB: информационно-библиотечный вестник*, (3), 70-72.
 12. Ахорова, Ш. (2020). Жамият ривожда миллий кадриятларнинг ўрни. *Научно-просветительский журнал "Наставник"*.
 13. Mustafayev, U. U., Mustafayeva, S. U., & Haydarov, O. E. (2022). TURMUSHDAGI ISLOM: NAMOYON VO 'LISHI VA MOHIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 914-921.
 14. Yusupova, M. (2020). Наврўз байрами таомлари тарихийдик ва замонавийлик. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 2(2).